

تأثیر اسلام بر تحول هنر گچ بری در دوره های مختلف ایران

امیرحسین چیت سزایان، سمانه باقری آرانی

دانشگاه کاشان، دانشگاه کاشان (مسئول)

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۱۲/۱۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۱۰/۲۲

چکیده

هنر گچ بری یکی از مهمترین هنرهای تزئینی ایران که سابقه ای آن به دوران ایلامی و هخامنشی بر می گردد، بعد از اسلامی شدن، ایران دچار تحولاتی شده است. در بقایای ارزشمند تاریخی ایران می توان نمونه هایی از هنرنمایی با گچ را مشاهده نمود که متأسفانه این هنر امروزه کمتر مورد توجه قرار گرفته است لذا مطالعه حاضر به بررسی و شناخت گچ بری ایران و تأثیر اسلام بر آن پرداخته است. اهمیت این موضوع باعث شناخت دقیق بناها و تأثیری که اسلام بر آرایش بناها داشته است می شود. پژوهش توسعه ای حاضر به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. بر این اساس با استناد بر مطالعات کتابخانه ای، هنر گچ بری در دوره های قبل از ورود اسلام به ایران و بعد از برپایی حکومت های اسلامی در ایران از جنبه نقوش و سبک های نقوش گچبری مورد بحث قرار گرفته است. تأثیر باورهای مذهبی در دوران اسلامی به ویژه ممانعت از بکارگیری نقوش انسانی و حیوانی در تمام گرایش های هنری به ویژه هنر گچ بری تحول آفرین بوده است تزئین ساختمان ها به ویژه بناهای مذهبی با نقوش گیاهی ساسانی تلفیق یافته با کتیبه نگاری آیات قرآنی نمونه بارز این تحول است.

واژه های کلیدی: گچ بری، هنر اسلامی، نقوش گچ بری، ایران، دوران اسلامی

مقدمه:

هنر تزئین دیوارها با گچ، روشی مرسوم در بناها و اماکن مختلف شهرهای ایران است. هنر گچ بری زیرشاخه هنر معماری است که در هر دوره زمانی به شکل و شیوه خاصی تأثیر زیادی بر زیباسازی نمای درونی و بیرونی ساختمان ها داشته است. دسترسی آسان و ارزان، چسبندگی سریع گچ به سطوح و نیز قابلیت انعطاف پذیری و شکل پذیری گچ زمینه ایجاد طرح و نقوش تزئینی دلخواه را برای هنرمندان فراهم ساخته است. نقش اولیه گچ بری در پوشاندن سطوح زمخت و خشن بوده است که به مرور زمان سیر تحول را پیموده و به شکل هنری برای زیبایی و تزئین ساختمان تغییر یافته است. هرچند در نگاه اول به نظر می رسد که این نقوش جنبه تزئینی دارند و صرفاً جلوه گر زیبایی بصری هستند، اما نگاهی عمیق تر حاکی از وجود مفاهیم فرهنگی در آنها است که بیانگر باورها و اعتقادات ایرانی و یا اسلامی می باشد.

گچ بری به دو صورت قالبی و درجا معمول بوده است. در روش گچ بری قالبی، طرح دلخواه با استفاده از قالب گچی بر اساس اندازه و ابعاد مورد نظر در گارگاه تهیه شده و با استفاده از گچ و چسب و میخ های چوبی در محل مورد نظر نصب می شود. برای اجرای گچ بری درجا پس از بنای ساختمان، باید سطح زیر کار یک دست و به صورت زبره شود تا اتصال بهتری با زمینه ی گچ بری پیدا کند. بعد گچ را به صورت حاشیه ای یا فیتله ای بر روی دیوار کلاف کرده و می چسبانند و در همان جا به تراشیدن زاویه و فرم دادن به گچ می پرداختند. سپس ماده لعابدار و چسبنده ای مانند کتیرا، نشاسته یا حتی شیر بر روی آن می پاشیدند تا نقش کامل خود را نشان دهد برای ایجاد نقش مورد نظر در عملیات اجرای گچ بری درجا، از ابزارهای خاص گچ بری جهت کندن گچ استفاده می شود.

پیشینه

پیشینه های ارائه شده مرتبط با موضوع به صورت دو بخش ارائه شده است: بخش اول گچ بری قبل از اسلام در معماری ایرانی و بخش دوم گچ بری در دوره های مختلف حکومت های اسلامی ایرانی که از دوران عباسیان تا دوران قاجار را در بر می گیرد که در متن مقاله مورد بررسی قرار گرفته است.

مهران منتشری (۱۳۹۶) در مقاله ی خود با عنوان بررسی تاثیر هنر گچبری دوران ساسانی بر تزئینات گچبری معماری قرون ۱ تا ۵ هجری از طریق مطالعات و منابع کتابخانه ای و با روش توصیفی _ تحلیلی تاثیر هنر گچ بری دوره ساسانی بر تزئینات گچ بری قرون اولیه دوره اسلامی در ایران و خارج از ایران را بررسی کرده است.

پهلوان علمداری و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله ای با عنوان بررسی و تحلیل الگوهای اسلیمی و نقوش گیاهی محراب الجایتو مسجد جامع اصفهان نقوش گچبری محراب الجایتو را مورد بررسی قرار داده اند.

جواد نیستانی، حمید قاسمی قاسموند و مینا مظفری (۱۳۹۹) در مقاله ای با عنوان سیری در تزئینات معماری آل بویه اصفهان و تأثیرپذیری آن از گچبری های دوره ساسانی تزئینات معماری و گچ بری آل بویه را مورد بررسی قرار داده است.

این پژوهش با هدف بررسی هنر گچ بری در دوره پس از اسلام در ایران انجام شده است. یکی از پدیده های هنری در معماری بی همتای ایران، هنر گچ بری است که در آثار و ابنیه مختلف در جای جای کشور ایران قابل مشاهده است.

روش کار: مطالعه حاضر به صورت توصیفی و تحلیلی انجام شده است و اطلاعات مورد نیاز با مطالعات گسترده و جزء به جزء اسنادی و کتابخانه ای در مورد پدیده های هنر گچ بری از آثار معماری دوران قبل و بعد از اسلام به دست آمد. همچنین در صورت وجود تصاویر، قیاس های تصویری به طور غیرمستقیم برای تحلیل پدیده هنر گچ بری و توصیف آنها انجام شد.

تاریخچه گچ بری در ایران:

سابقه استفاده از گچ بر اساس یافته های باستان شناسی مربوط به دوران ایلامی در هفت تپه خوزستان می باشد. (کیانی، ۱۳۷۴: ۷۶) به طوریکه در مطالعات علمی بر روی هفت تپه خوزستان، قطعه ای از صفحه گچی همراه با حرکات گچ بری مشاهده شده است که به عنوان قدیمی ترین پدیده گچ بری در ایران ذکر شده است (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۹۵). از گچ برای پوشش ستون های چوبی تالار خزانه داریوش در تخت جمشید در دوران هخامنشی و نیز گچ بری گل های لاله در کاخ شوش در دوران هخامنشی استفاده شده است. (انصاری، ۱۳۶۶: ۳۱۸/گرامی نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۵).

گچ بری در دوره اشکانیان تکامل یافت در این دوران از گچ برای پوشش دیواره های خشتی و حفظ دیوارها از آسیب رطوبت و سپس خاصیت تزئینی آن در زینت دیوارهای آجری و سنگی معمول استفاده شد. طبق یافته های باستان شناسی در دوران اشکانیان از گچ برای پوشش دیوارهای خشتی کاخ های نسا در جنوب کشور ترکمنستان، کاخ بی همتای هیترا (الحضر) در جنوب موصل عراق اشکانی و معبد آناهیتا در کنگاور و همچنین کاخ و معبد کوه خواجه در کنار دریاچه هامون، استفاده شده است بطوری که با استفاده از نقش و تصویر انسانی و حیوانی، بخش های گچ کاری شده را نقاشی و کنده کاری و رنگ آمیزی نموده اند (محمدی فر، ۱۳۹۰: ۲۳۲). با توجه به علاقه مندی ساسانیان به احیا شیوه هنرهای هخامنشیان و تشابه بین آثار این دوره با آثار هخامنشی ارجحیت روایت گری و تحرک و نیروی خطوط در آثار ساسانی نسبت به آثار هخامنشی، وجه تمایز این دوره ها می باشد.

براین اساس اولین مردمی که در ایران به گچ بری پرداختند هخامنشیان و سپس ساسانیان بودند، شکوفایی هنر قبل از اسلام در دوره ساسانی بود که در این دوره، هنر گچ بری وارد مرحله ای از ذوق، طرح، نقش، اصول، تکنیک و اجرا گردید. که با ارزش ترین نقوش هندسی بر سطوح گچ کاری ایوان مدائن شکل گرفت (کیانی ۱۳۶۰: ۹۵). به طور کلی در دوره ساسانیان برخلاف دوره اشکانی، قاب‌های گچی عموماً قالب‌گیری شد و این قالب‌ها به منظور ایجاد حاشیه تزئینی مانند کاشی بر سطح دیوارها کنار هم نصب شدند. مجموعه‌ی نقوش معمول در هنر ساسانی شامل نگاره‌های تصویری و تزئینی است. طرح‌های گیاهی نیز اختصاصاً شاخص گچ بری‌های دوران ساسانی است. پس از فراگیری این هنر توسط اعراب در جریان لشکرکشی‌ها، هنرمندان اموی، به طور گسترده تزئین کاخ‌ها را با گچ بری منقوش برجسته انجام دادند. که نمونه بارز آن گچ بری‌های کاخ‌های «خربه المفجر»، «الحیر الغربی» و «المنیه» است که مهمترین آن گچ بری‌های کاخ المنیه به علت وجود عناصر آدمی و حیوانی در کنار تزئینات هندسی و گیاهی است. (انصاری ۱۳۶۶: ۹۰)

نقش نگاره

در پوشش قوس‌های مدور کاخ فیروزآباد دوره ساسانی از گچ کاری و حرکات قاشقی گود و برجسته کشیده مدور و نیز گچ بری‌ها با نقوش حیوانی، انسانی، هندسی و ... در ایوان مدائن و کاخ‌های کیش، دامغان، نیشابور و بسیاری دیگر از بناهای دوره ساسانی استفاده شده است (کیانی ۱۳۶۰: ۹۵). در دوره ساسانی به هنر گچ بری بسیار توجه می‌شد و نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی و موارد دیگر با اصول و قاعده خلق گردید و اکنون در نقش مایه‌های گچ بری با نام فرنگی "موتیف" استفاده می‌شود.

نقوش اسلیمی

ریشه طرح‌های اسلیمی را بعضی از ایران و یا عده دیگر آن را نیز مثل چیزهای دیگر از یونان می‌دانند؛ ولی سابقه آن را می‌توان با قدمت تمدن بشر در خاورمیانه برابر دانست. بعضی از طرح‌های اسلیمی اولیه در مصر قدیم و یونان، به اشکال طبیعی گیاهان نزدیک تر بود و در ترکیب آنها از شکل بدن حیوانات استفاده می‌شد. در ایران باستان، خصوصاً دوره ساسانیان، طرح‌های اسلیمی از حرکت و نرمش کمتری برخوردار بوده و به طرح‌های هندسی نزدیک‌ترند (نصر اصفهانی، ۱۳۸۵، ۹۶). یکی از تزئینات گیاهی انتزاعی آرابسک است که نمودار طرح درخت یا ساقه و شاخه‌های آن است که مجموعه‌ای پیوسته، پیچیده، هماهنگ و منطقی را در طول خود القا می‌کند. در مجموع طرح‌های اسلیمی، نمودار طرح درختان دارای پیچ و خم و شاخ و برگ تجرید یافته‌اند که به صورت قراردادی در آمده‌اند. (زمانی ۱۳۵۲: ۱۷)

هرچند در برخی موارد طرح های اسلیمی ها برداشتی از انحناى بدن مار و در برخی مواقع یادآور خرطوم فیل بوده اند. حرکت متناوب و ریتم دار خطوط منحنی، هم جزئیات نقوش از قبیل برگها و گل ها و غنچه ها را دربر می گیرد و نوعی نظم و هماهنگی را میان اجزای اثر هنری برقرار می کند. اغلب طرح درختان مو، انار، انجیر، نخل، برگهای کنگر و مو بیش از درختان و برگ های دیگر در طرح های اسلیمی دیده می شود. ابتدایی ترین نوع این نگاره در آثار دوره های قبل از اسلام ایران مشهود بوده که در دوره اسلامی به کمال رسیده و نام اسلیمی را در دوره های سلجوقی و تیموری پذیرفته است (ندیم، ۱۳۸۶، ۱۷).

نقش ختایی

دسته دوم از نگاره های گیاهی هنر اسلامی، ختایی است که در کنار نگاره های اسلیمی زینت بخش ساختمانها و اشیاء شده است. نگاره ختایی، ساقه گلی موزون در سرتاسر سطح است که انواع گل، برگ و غنچه ی تجریدی به صورت ابتکاری توسط هنرمند بر سطوح گسترده شده است. سرآغاز نقوش ختایی را می توان در حجاری های هخامنشی و هنر دوره ساسانی (گل های نخل، گل چند پر، نیلوفر آبی و برگ کنگر و...) دانست. تنوع بی پایان ختایی به سبب آزادی حرکت ساقه ها و تنوع گل ها، غنچه ها، برگ ها و سایر نقوش وابسته اش میسر می شود. بارزترین نمونه های نگاره های خطایی شامل: گل های گرد، شاه عباسی، پروانه ای و فرفره ای به همراه انواع برگ ها و غنچه ها هستند که ابداع هنرمندان ایرانی بوده و در سراسر طرح به کمک ساقه ختایی، گسترانده شده اند (ندیم، ۱۳۸۶، ۱۸).

گچ بری قبل از اسلام:

چنانچه بیان شد تحول اساسی در هنر گچ بری مربوط به دوران ساسانی است که با استفاده از گچ و با بکارگیری برگه های هنری خاص و موتیف های هندسی، انسانی، حیوانی و گیاهی، نقوش زیبایی بر بستر بناها بویژه دیوارها، طاق ها، سقف ها و ستون ها نقش بسته است (نوروزی، ۱۳۸۷: ۱۰۵). نمونه بارز و شاهکار آن در دوره ساسانیان، تزئینات گنگره ای در طاقچه های کاخ بیشاپور است (رسولی ۱۳۸۴: ۳۶). همچنین نقوش گیاهی معروف این دوره نقش گل لوتوس، نخل، تاک و پیچک، گل نیلوفر، خوشه انگور و بلوط است (تصویر ۱). هرچند برخی از این نقوش مانند گل نیلوفر مربوط به دوره هخامنشیان است که بعدها در کاخ های دوران ساسانی نیز استفاده شده است (کیانی، ۱۳۷۴: ۹۶) با این وجود این تزئینات بویژه تزئینات هندسی و گیاهی آن در معماری بعد از اسلام مخصوصا دوره آل بویه بطور کامل استفاده شده است.

تصویر ۱ نقش گیاهی برگ نخل - انگور - برگ های درهم رفته به شکل S در گچ بری کاخ تیسفون (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸)

از آنجا که مراکز عمده تمدن ساسانی شهرهایی واقع در دشتهای ایران و دور از معادن سنگ بوده است، گچبری های تمام رنگی با تکنیک قالبی به دیوار و سقف بناها الصاق می شد. این روش بیشتر در دوره سلوکی و پارتی از طریق یونان و روم به ایران راه پیدا کرد و به مرور زمان خصوصیات شرقی خود را پیدا کرد.

گچ بری بعد از اسلام

با ظهور دین اسلام به تدریج هنر دچار تغییر اساسی شد و شکل اسلامی به خود گرفت و با کسب تجربه از هنرهای پیشین رشد کرد و گسترش یافت. در سبک هنری اسلامی، فرهنگ های اصیل کهن به وسیله اسلام، تحریک و تشویق شد و رنگ و بوی جدید یافت. که نمایش اصلی آن با اقتباس از آثار تمدن ایران در مساجد، مدارس و معماری اماکن عام المنفعه مشاهده شد (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۲۸).

هنر گچ بری دوران اسلامی با تکیه بر نقوش انتزاعی و هندسی در هنر اسلامی مسیر خود را مشخص کرد به طوری که نمونه های بی نظیر از هنر گچ بری اسلامی را می توان در محراب مسجد بزرگ شیراز، مسجد جامع بسطام و مسجد میدان ساوه به عنوان عالی ترین هنر گچ بری اسلامی مشاهده کرد.

سبک های گچ بری در دوران معماری اسلامی ایرانی

سبک خراسانی: شروع این سبک از صدر اسلام بود که تا اواسط قرن چهارم ادامه داشته و مربوط به دوره های عباسی، سامانی، غزنوی، طاهری و صفاری بوده است. ویژگی های این سبک؛ سادگی و بی پیرایگی و پرهیز از بیهودگی است. طرح های گچبری ها در سبک خراسانی همواره طرحی آرام دارای برجستگی کم و آمیخته با رنگ است که در بعضی اماکن به صورت گچ بری موسوم به شیر و شکر کار شده است. گچ بری های مسجد جامع فهرج، تاریخانه دامغان و نیشابور نمونه هایی از این سبک است. گچ بری های نیشابور حاکی از مفاهیم قابل توجهی

در مورد بقای اسلوب ترسیم اشکال حیوانی در صنایع اسلامی است بطوری که شکل سر پرند همراه با برگ نخل به منقار در انتهای بعضی از انشعابات مشهود است. ظروف نقره‌ی دوره ساسانی مزین به این طرح‌ها بوده است. شکل روبان‌های ساسانی یکی دیگر از اشکال تزئینی صنایع دوره عباسی از اسلوب ایرانی از اشکال تزئینی دیگری که صنایع دوره عباسی از اسلوب ایرانی است که در تزئینات سامرا و نیشابور تبدیل به اشکال مثلی گل نیلوفر آبی متصل به پرندگان و برگ نخل شده است.

سبک رازی: این سبک از قرن چهارم هجری شروع شده و تا حمله مغول ادامه داشته است و نام‌های مختلفی مانند آل بویه، آل زیار^۱، سلجوقی، اتابکی، خوارزمشاهی به آن داده شده است. تکنیک‌های گچ بری برجسته و برهشته^۲ در این سبک استفاده شده است. در اوایل این دوره نقوش ساده و تکراری است اما گچبری‌های اواخر این دوره (قرن ششم) متشکل از نقوش و خطوط متنوع شده اند. در میان موضوعات گچبری، کتیبه نگاری سهم عمده‌ای را به خود اختصاص داده است. (سجادی، ۱۳۷۴: ۲۰۳ و ۲۰۶). پیشرفت تکنیک‌های گچبری در اواخر این دوران (قرن ششم هجری) سبب شد تا گچ‌برها موفق به ابداع نقوش گچ‌بری مطبق، گچ‌بری مجوف (توخالی) و گچ‌بری در هم پیچیده شوند. گچبری‌های محراب مسجد اشترجان و گچبری‌های بقعه پیربکران اصفهان، گچبری‌های بقعه سبزپوش و محراب مسجد تبریز و اردستان و زواره و مدرسه حیدریه قزوین و گنبد علویان همدان نمونه بارز این ابداعات هستند.

سبک آذری: این سبک از قرن ششم تا قرن دهم در دوره ایلخانی و تیموری تا قبل از روی کار آمدن صفویان رواج داشته است. ویژگی‌های این سبک استفاده از تکنیک برجسته و برهشته، ظرافت در نقوش گچ‌بری و استفاده از خطوط و کتیبه‌های گچ‌بری است که گچ‌بری‌های محراب الجایتو، مسجد جامع ورامین، گچ‌بری‌های مسجد جامع بسطام، گچ‌بری‌های بقعه بایزید بسطامی و بقعه پیربکران اصفهان نمونه‌های بارز این سبک است. کاربرد گچ در سبک خراسان و رازی به عنوان روکش پوشش قسمت داخلی بنا نسبتاً مرسوم بود که در شیوه آذری در دوره ایلخانی به درجه‌ی کمال رسید. هرچند سطح داخلی بنا در برخی ساختمان‌ها با یک ورقه گچ سفید پوشانیده شده، در حالی که در بعضی ساختمان‌ها فقط قسمت‌های مشخصی سفید کاری شده است.

بر این اساس قرن هشتم هجری مصادف با سلطنت ایلخانان مغول از دیدگاه پروفیسور پوپ، قرن گچ یا عهد گچ نامیده شد زیرا تزئینات باقی‌مانده از این دوره از جنس گچ است و هنرمندان این دوره با استفاده از گچ آثار بدیع و دلپذیری را در مساجد و بقاع و دیگر آثار آن زمان خلق کرده‌اند که موجب تحسین و اعجاب است ضمن اینکه

^۱ زیاریان یا آل زیار یک خاندان کوچک گیلی - دیلمی در سرزمین‌های جنوب شرقی دریای مازندران بودند.

^۲ همان برجسته است و نشان می‌دهد در این سبک خطوط و طرح‌های گچ‌بری به صورت برجسته تر از دیوار اجرا می‌شود

بهترین آثار گچبری این دوره مربوط به شهر اصفهان است. در این دوره آژده کاری یا لانه زنبوری بر روی موتیف‌های گچبری یکی از عوامل تزئینی است. در این شیوه علاوه بر تکنیک‌های تزئیناتی شیوه رازی گچبری با طرح آجرکاری دورغین متداول شده است. در این تکنیک ابتدا یک قشر گچ روی دیوارهای آجری می‌کشند و سپس روی آن با طرح‌هایی به شکل آجر تزئین می‌شود. گنبد سلطانیه از جمله ابنیه‌ای است که به این روش ب تزئین گردیده است.

بقعه و محراب پیر بکران مسجد اولجایتو هر دو همزمان در دوران حکومت یک سلطان تزئینات گچبری آذری شده اند با این تفاوت که محراب اولجایتو خشک، بی روح و تجملی است ولی محراب و مابقی گچبری‌های بقعه پیربکران با منشاء گیری از ایمان و مذهب در کمال سادگی و خلوص ساخته شده است.

سبک اصفهانی: این سبک مخصوص دوره های صفوی، افشاری، زندیه و قاجاری می باشد. مقرنس های گچی و معرق گچی (گچ تراش)، گچ بری الوان و گچ بری های مجوف در این سبک قرار می گیرند. گچبری های مجوف به اشکال جام و صراحی^۱ و یا آلات موسیقی و غیره گچبری شده اند. ویژگی های اصلی هنر گچبری در سبک اصفهانی وجود مقرنس های گچی، گچبری الوان و معرق گچی به صورت گچ تراش است. علی رغم متداول بودن مقرنس سازی قبل از این دوران، کاربرد گسترده آن متعلق به دوران سبک اصفهانی است. گچبری های زیر گنبد و محراب میدان مسجد ساوه که با معرق های گچی بسیار زیبایی ساخته شده اند و نیز گچبری های زیر گنبد و محراب مسجد جامع ساوه، گچبری های عمارت عالی قاپو اصفهان و بقعه شیخ صفی الدین در اردبیل نمونه های بی نظیر مقرنس های گچی است که با انواع رنگ های زیبا مزین شده است.

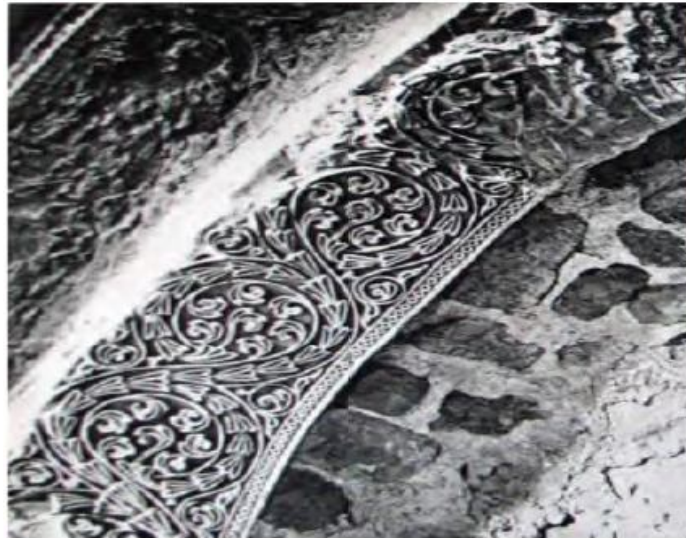
هنر گچ بری قرون اولیه اسلام

ایران در دوران اولیه اسلامی تحت سلطه و فرمانروایی خلفای اموی و عباسی بود. مهم ترین بنای باقی مانده از دوره عباسیان در قرن سوم که تزئینات گچ بری داشته است، مسجد عتیق شیراز است. پس از ظهور اسلام به دلیل حرمت پیکره سازی، هنر گچبری در قالب نقوش برجسته گل و گیاه و نیز انواع طرح های اسلیمی و بندهای ختایی، به ویژه در قالب انواع خط های مختلف و متنوع تجلی یافت. که نمونه درخشان آن در آثار گچ بری قرن سوم هجری در مسجد فرمود^۲ به یادگار مانده است. مسجد عتیق شیراز یکی از بناهای معروف صدر اسلام در شیراز است که ساختمان اولیه ی آن به روزگار صفاریان می رسد که از بنای اولیه مسجد تنها محراب در انتهای شبستان جنوبی بر دیوار قبله دیده می شود. در زیر سقف یکی از طاق های جلو محراب که به شدت تخریب شده، قسمتی از تزئینات

^۱ صراحی ظرف شراب است

^۲ مسجد جامع فرمود یکی از بناهای کهن روستای فرمود در شهرستان میامی در استان سمنان است

گچبری باقی مانده است. نقوش گچ بری شامل نوارهای پیچیده ی اسلیمی (ساقه گل و برگ دار پیچک) به همراه نقوش تزئینی برگچه های سه لبی (تصویر ۲) در بین حلقه های نوار مروارید است.

تصویر ۲. گچبری طاق مسجد عتیق شیراز متأثر از نقوش تزئینی گچبری ساسانی (اعظمی و دیگران ۱۳۹۲: ۲۰)

دوره آل بویه

پسران بویه ماهگیر از ایالت دیلم، پس از خلافت چندین ساله عباسیان بر ایران، با حس وطن خواهی و تنفر از بیگانگان اقداماتی ارزشمند جهت ارتقاء فرهنگ ایرانی انجام دادند و بار دیگر سبب شکوفا شدن هنر و فرهنگ ایرانی شدند. حکومت شیعی مذهب آل بویه در آبادانی و احداث بناهای جدید آموزشی و فرهنگی تلاش فراوانی کردند. هرچند سبک معماری و تزئینات آن در دوره آل بویه برگرفته از دوره ساسانی بود. تلفیق معماری، مهندسی و تزئین و نشان دادن علم و تجربه ی معماران و سازندگان این بناها در زمینه طراحی فضا و تزئینات یکی از ویژگی های مهم معماری این دوره است که تمام این ویژگی ها در بنای سردر مسجد جورجیر اصفهان قابل مشاهده است (منتشری و شهبازی، ۱۳۹۵: ۹۰). تزئین سردر این مسجد با استفاده از تکنیک های آجرکاری و گچبری با نقوش هندسی با نقوش هندسی، گیاهی و تلفیق دو تکنیک آجرکاری و گچبری انجام شده است (تصویر ۳)

تصویر ۳: نقش پرندۀ در گچ بری (الف)، نقش بال برگرفته از تزئینات ساسانی (ب)، نقش شبیه شمعدان در تزئینات سردر مسجد جورجیر اصفهان (ج)

تزئینات معماری دوران آل بویه اغلب همان تزئینات گچ بری دوره ساسانی است با این تفاوت که منع تصویرسازی انسانی و حیوانی در بناها سبب شد که تزئینات هندسی مانند صلیب شکسته، نقوش چلیپا، دوایر تودرتو و آزده کاری ها و گره سازی ها استفاده شود ضمن اینکه نقوش گیاهی مانند گل لاله، گل لوتوس، خوشه انگور، برگ مو، کنگر، نخل، و... نیز بیشتر مورد استفاده قرار گرفت.

نمونه بازار اقدامات آل بویه آثار گچ بری محراب مسجد جامع نی ریز^۱ با انواع نقش و خط است که در زمره با ارزش ترین پدیده های هنر گچ بری در معماری ادوار اسلامی ایران می باشد. همچنین هنر گچ بری مسجد جامع نائین با نقوش هندسی، خط و گل و نقش، یادگار این دوره است (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۱۴۶). در شبستان جنوبی مسجد جامع نائین، نقوش گچ بری برگ مو و خوشه های انگور، بر روی سطوح محراب، دیوارها، ستون ها و تویزه ها^۲ ایجاد شده است. این نقوش شامل دو گروه هندسی و گیاهی است که نقوش گیاهی ترکیبی از نقش برگ مو و خوشه های انگور و نقش کنگر و گل آفتابگردان است. گچ بری های نقش مو بیشترین سطح را به خود اختصاص داده اند (تصویر ۴). در گچ بری های مسجد جامع نائین برگچه های سه لبی انتهای حروف کتیبه ی کوفی و رشته های مروارید و اشکال تزئینی به کار رفته اند که این امر حاکی از توجه گچ کاران و طراحان گچ بری مسجد نائین به سنت های قبل و استمرار آن می باشد در حقیقت نقش های اسلیمی مسجد ایرانی همان پیچک های ساسانی است.

^۱ یکی از کهن ترین مسجدهای ایران و به باور برخی از آتشکده های زرتشتیان بوده که در دوره اسلامی به مسجد تبدیل شده است.

^۲ باریکه ی تاق باربری است که با چغد باربر ساخته می شود

تصویر ۴. محراب گچبری شده مسجد جامع نایین (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۰)

معمولا گچ بری ها در این دوره ترکیبی از اشکال هندسی، دوایر یا کثیر الاضلاع ها و یا نقوش گیاهی مانند درخت تاک و برگ مو و خوشه های انگور است که در اغلب موارد با نقوش گچ بری زمان ساسانی و در دوران اسلامی با نقوش گچ بری مسجد سامرا قابل مقایسه است. نقش هشت و چلیپا در این تزئینات جز اولین تزئینات هندسی به این شکل است (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۹-۱۴۰). بازسازی صفحه صاحب در مسجد جامع اصفهان نیز مربوط به دوران آل بویه است طی حفاری های گالدیری^۱، در دیوار قبله اولیه این مسجد یک قالب گچ بری همراه با اثر گچ بری و فرورفتگی محراب مشاهده شد (تصویر ۵) همچنین گچ بری های قسمت مقصوره این محراب مانند گچ بری های سامرا شکل گرفته است (احمدی و شکفته ۱۳۹۰: ۱۳۶).

^۱ اوجنیو گالدیری معمار ایتالیایی چهارده سال از فعالیت خویش را به پژوهش و مرمت ابنیه صفوی در اصفهان پرداخت.

تصویر ۵. گچ بری مسجد جامع اصفهان متأثر از گچ بری سبک سامرا

هنر گچ بری دوره سلجوقی

استفاده از هنر گچ کاری بعد از گرویدن به اسلام در دوران سلجوقی (شیوه رازی) و ایلخانی و تیموری (شیوه آذری)، همچنان از سر گرفته شد و به عنوان نمونه محراب الجایتو در مسجد جامع اصفهان، اوج گچ بری دوران ایران اسلامی لقب گرفته است. تلفیق نقوش اسلیمی خرطوم فیلی با خط کوفی، تحول هنر گچ بری در این دوره است. هنر گچ بری این دوره به نماسازی‌های داخل توجه ویژه ای داشته است نمونه های بارز آن گچ بری‌های مسجد اردستان با خط بسیار زیبای کوفی مزه‌ر^۱ و نیز مسجد و گنبد علویان در همدان است.

کتیبه های دارای خط کوفی و ثلث در مسجد بابا لقمان در سه کیلومتری سرخس از استان خراسان رضوی، پدیده گچ بری های بسیار وسیع و باقاعده و بی نهایت زیبا در گنبد علویان که آرامگاه چهار تن از سادات علوی است و کتیبه خط گلدسته از هنر گچ بری مسجد جامع سمنان در اواخر دوره سلجوقی و بسیاری دیگر مربوط به دوره سلجوقی است. در مجموع رنگ و تزئینات گچبری نقش مهمی در معماری این دوره داشته است (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۴). با این وجود تزئینات گچی مرسوم در دوره سلجوقی، به تدریج در عصر ایلخانی دگرگون و شلوغ شد که این شلوغی و پر بودن تزئینات به عنوان ویژگی گچبری این دوران مطرح شد.

هنر گچ بری دوره ایلخانی

در دوره ایلخانی روند هنر گچ بری به سرحد کمال مطلوب رسید و به بیشترین شکوه خود دست یافت که از زیباترین آثار گچ بری آن دوران می توان به مسجد حیدریه قزوین، مسجد جامع ورامین و محراب مسجد جامع ارومیه اشاره نمود. ایجاد محراب‌های گسترده با انواع خط‌های کوفی و سلطانی، رقعی، دیوانی، و نیز به کارگیری

^۱ کوفی مزهر یا گل دار نوعی از کوفی است که در آن زمینه توسط طرح های گل دار و اسلیمی تذهیب شده است.

انواع گره هندسی با نقوش اسلیمی توماری و اسلیمی ماری در لابلائی کتیبه و اسپرهای خط با گل و برگ‌های پهن گود و برجسته، عظمت و شگرفی‌های فراوان در آثار ایران و هنر گچ‌بری مربوط به این دوره است. گچ‌بری‌های بسیار موزون و پرارزش از طرح و اجرا با نقوش گوناگون و به خصوص خط برای مسجد و بقعه بایزید بسطامی در بسطام، کتیبه‌های گچ‌بری خط کم‌نظیر مسجد حیدریه قزوین و نیز گچ‌بری‌های متفرق با نام جلاله «الله» و محراب ارزشمند بقعه پیر بکران در ۲۵ کیلومتری جنوب اصفهان، و گچ‌بری محراب مسجد اشترجان اصفهان در این دوره ایجاد شدند. شگرف‌ترین و با ارزش‌ترین اثر گچ‌بری، محراب بی‌همتای مسجد الجایتو (سلطان محمد خدابنده) در مسجد جامع اصفهان است (تصویر ۶).

تصویر ۶ انواع خط کوفی، ثلث، جلیل و ...، ستون و سرستون‌های مدور برجسته، نقش اسلیمی خرطوم فیلی و ...

(محراب مسجد الجایتو) در مسجد جامع اصفهان مأخذ: یساولی، ۱۳

در دوره ایلخانی پدیده مقرنس بندی‌های گچی همراه با کتیبه خط استثنایی از سرپنجه هنرمندان گچ‌بر شکل گرفت. مقرنس بندی زیرگنبد رُک ترکیب مقبره شیخ عبدالصمد نطنزی نمونه بازر آن است. (تصویر شماره ۷) گنبدخانه مقرنس نطنز یادآور سنت دیرپایی تاق‌های مقرنس باز در بین‌النهرین است (شیلا، ۱۳۸۷: ۸۲).

تصویر شماره ۷: قسمتی از مقرنس بندی ارزشمند گچی همراه با نقوشی از گچ بری نقاشی بر سطوح آن، مجموعه بقعه بایزید بسطامی (دوره ایلخانی)، مأخذ: کتاب مهر ایران، ناشر فرهنگسرای یساوی

هنر گچ بری دوره تیموری

ایجاد رسمی بندی و کادربندی‌های قالب‌های گچی ارزشمند مربوط به دوره تیموری است که هنر گچ‌بری با استفاده از نقوش گوناگون بویژه اسلیمی و انواع خط‌های مختلف در این عصر متحول گردید. در هنر گچ‌بری این دوره از هفت قلم خط کوفی در آثار ادوار اسلامی بطور کامل بهره برداری شده است. علاوه بر این هنر آفرینی‌های فراوانی با ترکیب خطوط محقق، نسخ، ثلث، رقاع، تعلیق، و نستعلیق در هنر گچ‌بری آثار ایران در این دوره صورت گرفته شده است.

در این دوره، هنر گچ‌بری با تحولاتی از طرح و نقش در اسلیمی‌های ابداعی جدید و کاربردی در مساجد و مدارس ابداع گردید و به اوج هنر رسید. از عناصر تزئینی گچی و گچ‌بری این دوره می‌توان به قطار مقرنس بندی گچی و گچ‌بری مدرسه غیاثیه (آونگ) و گونه‌سازی‌های اشاره داشت. نمونه‌های بسیار ارزشمند نگهداری شده از گچ‌بری در مدرسه‌ای در بارگاه حضرت رضا (ع) و خصوصاً در مدرسه میرزا جعفرخان متصل به دانشگاه رضوی در بارگاه حضرت رضا (ع) است همچنین مقرنس بندی‌های گچی ارزشمند سردر مسجد میدان کاشان، خط‌های جالب و نقوش گچ‌بری و مقرنس بندی‌های شبستان و زیر گنبدخانه بقعه شیخ احمد جام در تربت جام، قطار بندی‌های گچی مدرسه خرگرد خواف و بقعه سید رکن الدین در یزد نمونه‌های از هنر گچ‌بری دوران تیموری می‌باشد (تصویر ۸ و ۹).

تصویر ۸ مقرنس بندی گچی ایوان مقصوره مسجد جامع گوهرشاد، دوره تیموری

تصویر ۹ مقرنس بندی های گچی تخته به تخته سر در ورودی مسجد کهنه کاشان، دوره تیموری

هنر گچ بری دوره صفویه

هنر گچ بری در عصر صفویه تجلی خاصی داشته است که نمونه بارز آن آراستگی کاخ‌های پادشاهان، منازل وزرا، مدارس و مقبره‌های این دوره با هنر گچبری است. لذا اوج هنر معماری ایران مربوط به دوران صفویه است. در این دوره هنر گچ بری سبک‌های خاصی را تجربه کرده است. مقرنس بندی‌های گچی با عناصر گوناگون مانند مقرنس

بندی‌های طاس و نیم طاس همراه با نقوش گل و گیاه با انواع تیغه‌های گچی دالبری نمونه ای این جلوه های خاص است که زینت بخش کاخ‌های شاهی بوده است. همچنین مقرنس قطار و کادر بندی‌ها و یزدی بندی‌های گچی بسیار شگرف کاخ هشت‌بهشت، سردر بازار قیصریه در اصفهان، تنگ و سبو های گچی تالارهای شاه‌نشین و موسیقی کاخ عالی قاپو و خط گچ‌بری ثلث در صفا درویش مسجد جامع اصفهان پدیده‌های ارزشمند این دوره می باشند.

هنر گچ‌بری دوره زندیه

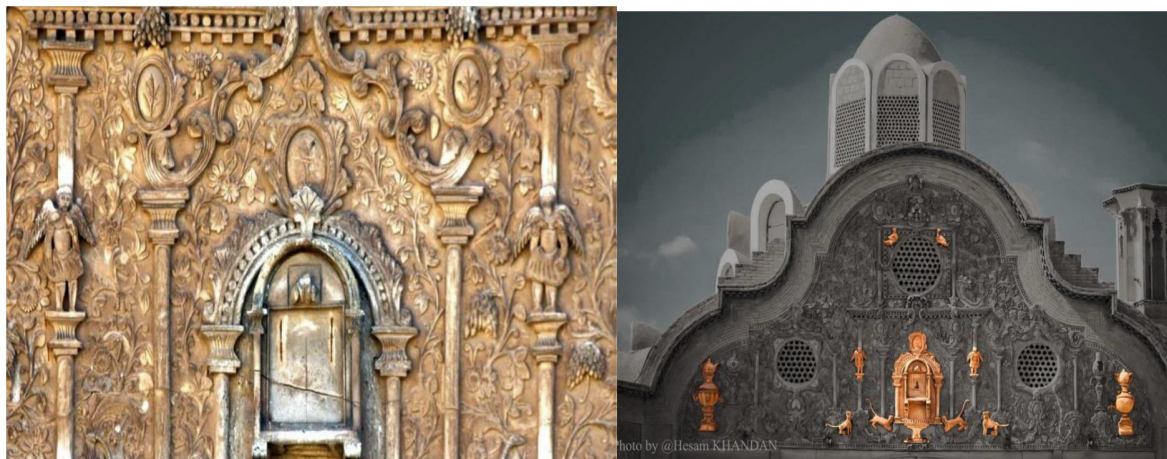
در دوره زندیان هنر گچ‌بری دستخوش هنر آفرینی‌های گچ‌بری و مقرنس بندی گچی گردید. ترنج اندازی همراه با گل و گیاه و نقوش بدیع در آثار عمارت کلاه فرنگی، مقبره اولیه خان زند (وکیل الرعایا) در شهرهای شیراز در این دوره به وجود آمد که امروز در موزه پارس می باشد.

هنر گچ‌بری دوره قاجار

هنر گچ‌بری در دوره قاجار رونق فوق‌العاده‌ای داشته است که علت اصلی آن مسافرت پادشاهان قاجار به فرنگ و تقلید از هنر گچ‌بری در کاخ‌ها بویژه در سر ستون سازی‌ها، گلویی سازی‌ها و سقف سازی‌ها در کاخ‌های گلستان و عشرت آباد می باشد. با این وجود این تقلیدها هرگز نتوانست جایگزین هنر و نقوش بسیار پر هنر اصیل ایرانی مخصوصا نقش‌های اسلیمی و ختایی و گل و گیاه گردد. هنر گچ‌بری در این عصر شاهد بروز نوآوری‌های چشمگیری از طرف هنرمندان در آثار و ابنیه و به خصوص منازل مسکونی سنتی بیرونی و اندرونی ایران بوده است که هر کدام از این آثار، تابلوهنری بسیار نفیس و ارزشمند ترکیب با فلسفه و خرد و فرهنگ هنرمندان ایران است. مقرنس بندی‌های آونگ گچی همراه با گچ‌بری‌های خانه طباطبائی و خانه بروجردی های کاشان، گچ‌بری جالب کاخ ارم و نارنجستان قوام در شیراز و خانه شهریار در بخش یانه‌سر شهرستان بهشهر که با نوآوری‌های و خلاقیت های شگرفی در این بناها همراه شده است نمونه های مهمی از هنر گچ‌بری در دوران قاجار است.

خانه بروجردی ها در دوره قاجاریه، نیمه دوم قرن سیزدهم هجری ساخته شده است این خانه دارای گچ‌بری و نقاشی های زیبا با ظرافت بسیار و برگرفته از داستانهای اساطیری ایران زمین است. در گچ‌بری های تالار اصلی، مضامین و روایت های اساطیری همراه با نقاشی ها دیده می شود، در حالی که نقوش نبرد و شکار در گوشواره های اطراف تالار اصلی به چشم میخورد. تاج تالار جنوبی حیاط، یکی از مهمترین و نمایان ترین موقعیت های قرارگیری گچ‌بری هاست. نقوش به کاررفته در آن ترکیبی از نقوش حیوانی، گیاهی، اشیای روزمره و موجودات افسانه ای و خیالی است. شایان ذکر است که استفاده از نقش اشیایی مانند ساعت و قوری و سماور از موارد خاص و منحصر به فرد این نمونه گچ‌بری در این بنای خاص است که در دیگر خانه های تاریخی شهر کاشان دیده نمی شود (تصویر ۱۰). بنا بر قولی، به دلیل تجارت این اشیا از سوی صاحب خانه، این نقوش در کنار دیگر نقش های

مرسوم جای گرفته اند. این احتمال هم وجود دارد که چون واردات چین اشیائی به کشور تازه آغاز شده بوده و کالای نفیسی به شمار می رفته اند، از اهمیت خاصی برخوردار بوده اند و دیدنشان تازگی داشته است.

تصویر ۱۰: نمای تاج خانه بروجردی و نقوش گچ بری آن

نقش انسان بال دار بر روی نمای اصلی به صورت قرینه وجود دارد که این نیز از موارد خاص خانه بروجردیهاست. صورت شیر، گل و گلدان، تاک و گلایی در سبد از جمله نقوش به کاررفته در این بخش از بناست که مورد آخر نیز فقط در این خانه دیده می شود.

حضور بال و پر در موجودات، نشانگر رابطه خاص آنها با خدایان است که از اصلی ترین نقش مایه های دوره باستان چه در ایران و چه در دیگر فرهنگ های کهن به شمار می رود. این نماد از نقش پیکره بالدار هخامنشیان گرفته شده است؛ پیکره های که به عنوان نماد اهورا مزدا شناخته شده و در دوره ساسانی با دو جفت بال به نمایش درآمده است (خزایی ۱۳۸۵: ۲۵).

نتیجه گیری

براساس آنچه بیان شد بعد از ورود اسلام به ایران هنر گچ بری از نظر تکنیکی، نحوه ساخت و اجرا و حتی نقوش و نگاره های گچ، استمرار گچ بری های دوران ساسانی است و بر آن دوران متکی است. با این تفاوت که این نقوش فاقد سادگی دوران قبل از اسلام و نیز فاقد حالت طبیعی گرایی دوران ساسانی شده است. این هنر در بناهای ایرانی بویژه دوره آل بویه متأثر از فرهنگ ایران باستان و سبک و فرم و تزئینات معماری دوره ساسانی است. به طوری که هنرمندان مسلمان در مساجد و مدارس و دیگر بناهای عام المنفعه، به صورت تقلیدی و خودآگاهانه از طرح های ساسانی الهام گرفتند به ویژه از دوران صفوی تا قاجار طرح های تزئینی از جمله نقوش اسلیمی و ختایی در دوران اسلامی را ابداع نمودند. با این وجود تداوم هنر گچ بری به مرور زمان به نوآوری و ابتکار در طرح و نقش همراه شد

و منجر به نقوش منحصر به فرد از لحاظ مفاهیم فرهنگی و معانی نمادین گردید که بیانگر آیین ها، رسوم و باورهای زیست بوم مردمی است. هنر گچبری دوران اسلامی توانست راه خود را با تکیه بر نقوش انتزاعی و هندسی در هنر اسلامی نیز باز کند به طوری که نمونه های بی نظیر هنر گچبری اسلامی را می توان در مساجد خاصه در محراب ها به خوبی مشاهده کرد. به عنوان نمونه محراب مسجد بزرگ شیراز، مسجد جامع بسطام و مسجد میدان ساوه نمونه هایی از عالی ترین هنر گچبری اسلامی را در خود جای داده اند. با توجه به قدمت و اهمیت گچ بری، ضروری است تا آثار متفاوت گچ بری و تغییرات آنها در دوران های مختلف به صورت تاریخی مورد بررسی قرار گیرد. نتیجه این کار می تواند موجب شناخت بیشتر و کامل تر از وضعیت هنر گچ بری در دوره های گذشته ایران شده و از سوی دیگر موجب غنی شدن منابع علمی موجود گردد.

منابع و مآخذ:

- ۱- احمدی، حسین؛ شکفته، عاطفه (۱۳۹۰). تزئینات گچبری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران، فصلنامه ادبیات و هنر دینی. شماره ۴
- ۲- اعظمی، زهرا؛ شیخ الحکمایی، محمد علی؛ شیخ الحکمایی طاهر (۱۳۹۲). مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی گچبری های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران. نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی. دوره ۱۸. سال ۱۳۹۲. شماره ۴
- ۳- انصاری، جمال (۱۳۶۶). گچ بری دوران ساسانی و تأثیر آن بر هنرهای اسلامی. فصلنامه هنر. شماره ۱
- ۴- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۹۰). سبک شناسی معماری ایران. انتشارات پژوهنده معمار
- ۵- خزایی، محمد (۱۳۸۵). بازتاب مؤلفه های ایرانی در روند شکل گیری فرهنگ و هنر اسلامی قرن سوم تا پنجم هجری، مجله علمی پژوهشی دانشگاه اصفهان. دوره دوم. شماره ۲۲-۲۱
- ۶- سولی، هوشنگ (۱۳۸۴). تاریخچه و شیوه های معماری ایران. انتشارات: پشتون
- ۷- زمرشیدی، حسین (۱۳۹۲). هنرهای تزئینی و پدیده های شگرف گچ بری در معماری ایران. فصلنامه مطالعاتی شهر ایرانی اسلامی. شماره (۱۷)
- ۸- سجادی، علی (۱۳۷۴). هنر گچبری در معماری اسلامی ایران، فصلنامه علمی هنری و فرهنگی اثر. سازمان میراث فرهنگی کشور. شماره ۱۳۱۴
- ۹- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۶). تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی. انتشارات سازمان میراث فرهنگی
- ۱۰- منتشری، مهران (۱۳۹۶). بررسی تأثیر هنر گچ بری دوره ساسانی بر تزئینات گچ بری معماری قرون ۱ تا ۵ هجری. مجله پژوهش و مطالعات علوم انسانی. سال سوم. شماره (۸)

- ۱۱- محمدی فر، یعقوب (۱۳۹۲). ریشه یابی نقشمایه های برگ مو و خوشه انگور در مسجد جامع نائین. نشریه هنر و فن. سال اول. شماره ۱
- ۱۲- نیستانی، جواد؛ قاسمی قاسموند، حمید؛ مظفری، مبینا (۱۳۹۹). سیری در تزئینات معماری آل بویه اصفهان و تأثیر پذیری آن از گچ بری های دوره ساسانی. مجله پژوهش و مطالعات علوم انسانی. سال دوم. شماره (۱۲)
- ۱۳- نوذری فردوسی، احمد؛ طهوری، نیر (۱۴۰۰). مطالعه صورت و معنای نقوش گچ بری خانه تاریخی بروجردی ها (کاشان). فصلنامه علمی کاشان شناسی. دوره ۱۴. سال ۱۴۰۰. شماره ۲ (پیاپی ۲۷)
- ۱۴- نصر اصفهانی، غلامرضا (۱۳۸۵). خیال خاک. انتشارات سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان. چاپ اول

The influence of Islam on the evolution of plaster art in different periods of Iran

Abstract

Plastering art is one of the most important decorative arts in Iran, whose history goes back to the Elamite and Achaemenid eras. After Islamization, Iran has undergone changes. In the valuable historical remains of Iran, examples of plaster art can be seen, which unfortunately has received less attention today, so the present study investigates and recognizes Iran's plastering and the influence of Islam on it. The importance of this issue causes a detailed knowledge of the buildings and the influence that Islam has had on the arrangement of the buildings. The present developmental research has been carried out using a descriptive-analytical method. Based on this, based on library studies, the art of plastering in the periods before the arrival of Islam in Iran and after the establishment of Islamic governorates in Iran has been discussed in terms of patterns and styles of plastering patterns. The influence of religious beliefs in the Islamic era, especially the prohibition of the use of human and animal motifs in all artistic trends, especially the art of plastering, has been transformative. The decoration of buildings, especially religious buildings, with Sasanian plant motifs combined with the inscription of Quranic verses is a clear example of this. It is transformation.

Key words: plastering, Islamic art, plastering motifs, Iran, Islamic era